

42. שנכפלו בו הצרות

כ בסיוון הוא דוגמה מעניינת לטעמי לאופן שבו נבנה מועד משמעותי בלוח השנה, נבנה וכמעט ונעלם.

יוסף ירושלמי מאריך בפירוט קורות היום המיוחד הזה שבא לעולם בעקבות גזירת בלואה – בלויש (Blois) שבעמק הלוואר בצרפת, בשנת תתקל"א (1171). מדובר באחת מעלילות הדם הראשונות (אגב, עלילה ללא גופה!), שבעקבותיה נשרפו למוות 31 יהודים בזמרים את 'עלינו לשבח'. בספרו – ניתן לומר פורץ דרך – 'זכור' מנתח ירושלמי את קורות 'כ בסיוון' בימי הביניים,¹ ומבאר את סוד 'הצלחתו' של יום זה לפרוץ את מעגל הזיכרון הקהילתי, להפוך ליום לאומי, ולצלוח את נהר השכחה. אשר לנקודת ההתחלה, הוא מיטיב להדגיש את חשיבות השפעתה של הגושפנקה שהעניק רבנו תם ליום הזיכרון להרוגי בלויש, שבאה לעולם מיד עם תום המאורעות הראשונים (מתועד ב'ספר זכירה' של ר' אפרים מבונא); אכן ללא התערבותה של סמכות רבנית שמעמדה חורג מההקשר המקומי, ספק גדול הוא אם יום כ בסיוון היה נקלט בתודעת האומה ונשמר לאורך זמן; כשהזהירות הדתית באשר להוספת מועד חדש ללוח השנה ההלכתי מעבר למה שקבעו חז"ל, היא כה גדולה, נדרשת לצורך זה סמכות של ממש. ודומה בעיניי כי ההשוואה המיוחסת לרבנו תם בין כ בסיוון לצום גדליה: "וגדול יהיה הצום הזה מצום גדליה, כי יום כפורים הוא",² נועדה לחזק את הטיעון של קשר לצומות קדומים; כביכול, יום התענית שנתחדש אינו אלא סעיף משנה של צום קדום שהוא מאושיות לוח השנה היהודי.

בניתוחו זה, ירושלמי מדגיש את מה שאפשר לדעתנו להגדיר כ'מנגנון הטענה'; רוצה לומר, הטענה של זיכרון הצרה החדשה על יום זיכרון מוכר לצרה הישנה, המובע בטרמינולוגיה התלמודית ליום שנכפלו בו הצרות' (בעקבות הנאמר על תשעה באב [בבלי, ראש השנה יח ע"ב]). יום הזיכרון לנרצחי פרעות ת"ח-ת"ט הוטען על פלטפורמה קיימת – יום הזיכרון לנרצחי בלויש; ברם, יש לזכור כי הפורענות במקרה הנדון הייתה גדולה לאין ערוך מקודמתה. הדי פרעות חמלניצקי במאה ה-17 נותרו בזיכרון יהודי מזרח אירופה במשך מאות שנים. אציג לדוגמה שני קטעים; הראשון של הרב מסלנסקי, מטיף, נוסע, דרשן ציוני (1856-1943):

1. יוסף חיים ירושלמי, **זכור** (תרגום: שמואל שביב), תל אביב תשמ"ח, עמ' 71-75.

2. מהדורת הרב משה הלל, ירושלים תשנ"ב, עמ' 25.

...פתאום נדעזעתי כולי. נזכרתי כי בעיר ההריגה אומן אנוכי, בעיר שנשפכו בה לפני שלש מאות שנה דמי אחינו כמים. תלי תלים של הרוגים הקדושים והטהורים שמסרו נפשם על קידוש השם, התגוללו פה בראש כל חוצות. ומי יודע אם לא מדמם רותה ודשנה האדמה הזאת המוציאה עתה שושנות יפות ואדומות? ומי יודע אם העץ העבות הזה אינו גדל על קבר קדוש מהרוגי בגדן חמלניצקי...³

ומשנהו, אוטוביוגרפיה של ליפמן בוסק שנשלחה לתחרות החברה התרבותית-פולקלוריסטית במזרח אירופה, יו"א:

ממעקי הזיכרון עלו זיכרונות על ימי ההטמן חמלניצקי האכזרי, שעליו שמעתי כל כך הרבה מהרבי שלנו בלילות החורף הארוכים. וכן מאימא שלי, ועל הקוזקים האימתניים שלו שהטביעו, שרפו ותלו מאות אלפי יהודים והרסו מאות קהילות יהודיות, החריבו את כל בתי הכנסת, שחטו ושרפו ספרי תורה, וחיללו בכל דרך את קודשי ישראל. נכון שזה היה לפני 300 שנה, אבל מהן 300 שנים מול זיכרון כזה? המאורעות טרם נשכחו, אפילו היום קוראים בקהילה שלנו פרק תהילים הקרוי 'הפרק של חמלניצקי', לבקש מאלוהים לבל יתרחש שוב אסון כזה...⁴

השאלה אם יום התענית והסליחות כ בסיון הוא זה שקיבע את זיכרון מאורעות ת"ח-ת"ט, או שזיכרון המאורעות חיזק את מעמדו של כ בסיון, היא שאלה מעגלית קלסית, ובהקשרים אלו כל שניתן לומר הוא שבשונה מיום הזיכרון לנרצחי בלויש, במקרה הנדון פעלו גם כוחות נוספים שהיו מעוגנים בתרבות וביצירה.

במהלך הזמן נוספו תכני זיכרון נוספים לכי בסיון; בחלקם מזדמנים.⁵ בשלהי מלחמת העולם הראשונה, בשנת תרע"ז (1917), קבעו רבני לונדון תענית לרגל הצרות שפקדו את יהודי ארץ

3. צבי הירש מסלונסקי, כתיבי מאסליאנסקי – נאומים, זכרונות ומסעות, כרך ג, ניו יורק 1929, עמ' 44.

4. עידו בסוק, **עלילות נעורים – אוטוביוגרפיות של בני נוער יהודים מפולין בין שתי מלחמות העולם**, ירושלים ותל אביב תשע"ב, עמ' 376. ולדברים הד ביצירה היהודית, המשתפת פולקלור והומור: "כי יש פה בעיירה הקטנה אוצר טמון במעמקי האדמה – דבר זה למעלה מכל ספק הוא. מאין בא אוצר לעיר שכולה עניים? מחמלניצקי. חמלניצקי טמן אותו בימים קדמונים. אלפי שנים טרחו בני אדם ויגע וחסכו מספם וצברו אוצרות למשמרת, עד שבא חמלניצקי ודן אותם לגניזה..." (כתיבי שלום עליכם, חיי אדם, תל אביב תשכ"ב, עמ' כה).

5. סקירה טובה אך חלקית, אצל: יהודה מימון, 'מדי חודש בחודשו', **סיני**, מא (תשי"ז), עמ' קלז-קלט. בביטאון ציוני בליטא מקשרים בין כ בסיון לכי בתמוז: "תמה אני אם יש בדור הזה, ובייחוד בין הנוער מי שיוזע מה טיבו של כ סיון – זכרון לפושטי צוואר לשחיטה על קדושת השם, לאבות שוחטי ילדיהם, לעולי מדורות אש, לעמודי האש בפני כל עולי מרציה(?). כ תמוז – זכרון ליבבה עברית שממנה קול ברמה נשמע, קול מפוצץ הרים ומשבר סלעים, מחאה חריפה מלאת מרירות נגד כל עמי תבל..." (אליעזר אליהו פרידמן, 'כ סיון – כ תמוז', **נתיבות**, ח תמוז תרפ"ט [59-61], עמ' 1). הדברים נכתבו כמובן לקראת יום הזיכרון לבנימין זאב הרצל.

ישראל⁶. ב־1919 נקראו ב־כ בסיון סליחות מיוחדות לזכר הנרצחים בפוגרמים שערכו באוקראינה כוחותיו של סימון פטליוורה. ולאחר ויכוחים הלכתיים בין רבנים חשובים על המותר והאסור בקביעת מועדי זיכרון חדישים, נקבע ב־תש״ו (1946) ביום זה יום הזיכרון לשואת יהודי הונגריה⁷. הגילוי האחרון למיטב ידיעתי על הטענת כ בסיון בתוכן חדש הוא ניסיונו של הרב פסח צבי פראנק לקשר את היום לנפילת העיר העתיקה בתש״ח. טרם נתייחס לכך נעיר הערה על אודות הסליחות שנקבעו ל־כ בסיון.

הצורך לאמירת סליחות ביום הזה, בדומה לימי פורענות אחרים, עולה כבר בסיפור המעשה בבבליש בשנת 1171, בדברי ספר זכירה: "...ופיוט 'חטאנו צורנו' מיוסד על זה לכתוב בו כל המקרה הרע, ולמעלה הוא כתוב בסליחות על גזרת בלויש...". ואכן, במהלך השנים התארגן סדר סליחות מרשים ליום כ בסיון, ובו פיוטי פייטני וחכמי ימי הביניים, ובולטת במיוחד הקינה של הילל בן יעקב המתייחסת במישרין למאורעות, תוך התאמה מלאה למסופר בספר זכירה, אך בלשון פיוטית נשגבה. הסליחה פותחת:

אמוני שלומי ישראל גזרתם כשוהם. / נטשתם זנחתם והיית כגיבור נדהם. / בתתך ביד טבילת (נוסח אחר רשע) המזוהם. / נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם. / בעשרים בסיון גומר פרות ומפריח. / בתתקל"א לפרט נתנו בידו להכריח...

הטבילה (מנוגדת ל"מזוהם!") הנזכרת קשורה למבחן 'אמת' שנעשה למדווח כדי 'להוכיח' את העלילה שנרקמה נגד היהודים. חודש סיון מתואר כאן כחודש שבו הפרי מבשיל (שבועות הוא יום הדין לפרי האילן), וכידוע לא זכו נשרפי בלויש להבשיל את פריים. חודש סיון הוא כמובן חודש מתן תורה העומד בסימן האחדות, אחדות האל (כנגד אמונת השילוש של הרוצחים), אחדות בני ישראל (יעקב) המקבל את התורה ואחדות הנרצחים לשם שמיים כשקריאת 'שמע ... ה' אחד' על שפתותיהם: "דבר זה כשמעם ונתרצו יחד. / כבסין נעשה ונשמע להשיב כאחד. / כולנו בני איש אחד, מטה המושלמת מלהכחד. / שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד". בהישרפם עד לצאת נשמתם, שוררו, כפי שמספר גם ספר זכירה, את עלינו לשבח: "ויאמרו להוציא אותם לבית השרפה. / יחדיו שמחו בהכנסת כלה לחופה. / עלינו לשבח שבחו בנפש כסופה. הנך יפה רעייתי הנך יפה". מספרם של הנרצחים עולה לשלושים ואחד, כמו שמסופר בספר זכירה, אך

6. "פה קבענו יום כ' חדש זה (סיון) העבר ליום התעוררות לתשובה ותו"צ, וגם תענית לבריאים ובעה"י עשה הענין רושם גדול לטובה ברוחניות ובחמירות" (הרב אברהם יצחק הכהן קוק, **אגרות ראי"ה**, ג, עמ' קו).

7. יהודית תיזורבאומל, **קול בכיות**, בר אילן 1992, עמ' 150. ראובן גפני מתאר כתובת זיכרון בבתי כנסת בירושלים שקהלם היו שרידי יהדות הונגריה ובהם צוין כ בסיון כיום הזיכרון לשואת יהדות הונגריה (ראובן גפני, 'עילוי נשמות', **מקור ראשון** - **שבת**, [ז באדר"א תשע"א, 11.2.11], עמ' 6-7).

בסליחה:קינה מובאים גם שמותיהם: "חתמו בחותם קודש בחורים וישישים. / ועלו למנין והם אחד ושלושים. / יהודה ויצחק ומשה חסידים מאוששים. / ויהודה עוד רד עם אל ועם קדושים." גם כינוים – הרוגי בלויש, מופיע במפורש בסליחה:קינה: "יתאשרו על מחיצתן הרוגי בלויש. / לא נסתפקו לומר ה' בקרבנו היש. / נתחזקו במעוזם כמו אריה וליש. / להנחיל לאהביו יש".

בסדר הסליחות הזה (מהדורה אחרונה המצויה בידי היא מאנטוורפן תשנ"ג), מופיע גם "אל מלא רחמים של כ בסיון. על ההרוגים של הפרעות שהתרחשו בשנות הדמים ת"ח ת"ט לפ"ק ובתוכם רבינו המאור הגדול מו"ה יחיאל מיכל דק"ק נעמרוב הגדולה". הוא ערוך לפי סדר הא"ב ובאות ז: "זהיר וזריז במצות אל. האלוף הרב מוהר"ר יחיאל. נשא ידו ולבו לאל. הוי אריאל אריאל".

כאמור, אין בו זכר לפורענות נפילת העיר העתיקה, ואף לא לניסיונות מודרניים אחרים להטעין את כ בסיון במשמעות. מכל מקום, 'יום תענית צדיקים' משכבר הימים עמד בצורה כזו או אחרת גם ברקע של אירועי הזיכרון לנפילת העיר העתיקה בשנת תש"ח.

הרב פראנק פרסם קובץ קינות ועמן מאמר צמוד שנכתב כאות אבל על חורבן העיר העתיקה, 'על חומותיך ירושלים – קובץ תפילות וקינות'. הוא הוצא לאור שלושים יום – פרק זמן ידוע לאבל – אחרי נפילת העיר העתיקה בתש"ח. מסתבר שבכל הקשור למועד שבו חל ה'שלושים', ביצע כאן הרב פראנק מהלך מעניין. החוברת הדגישה במפורש את הזיקה לכ בסיון כ'יום השלושים' לנפילת הרובע היהודי: "...ליום כ' סיון / במלאת שלשים לאבלנו הנורא / על חורבן עיר קדשנו ותפארתנו ושרפת התורה...". אולם, שלושים יום לאירוע מלאו ב"ט בסיון (29.6.48), וכ בסיון הוא לפי זה יום ה'31 לנפילת העיר העתיקה.⁸ נמצא אפוא שאצל הרב פראנק התאחדו האבל האישי והלאומי: אישי – הוא כיהן כרב בעיר העתיקה, התגורר במשך שנים בין חומותיה, והיה לו קשר עמוק במיוחד ל'חורבה'. ולאומי – הוא היה מודע לחשיבותו של כ בסיון כיום תענית על פורענויות מקדמת דנא;⁹ הוא העדיף אפוא לאחר את המועד ביום ולהגיע לכ בסיון.

אכן, חורבן העיר העתיקה נתפס כטראומטי; בצד עצם חורבן העיר, נקלטה בתודעה הציבורית – במיוחד בכלי הביטוי של הציבור הדתי – תחושת החורבן הספציפי של בתי הכנסת הידועים שלה, ובמיוחד 'החורבה' – 'חורבת רבי יהודה החסיד', שנתלו בה בצורה כזו או אחרת ציפיות

8. התאריכים בפרשת נפילת הרובע ברורים: כניעת הרובע היהודי חלה ב"ט באייר תש"ח (28.5.48), את המועד הזה – התשעה עשר בחודש אייר, המשיכו, פה ושם, לציין כמעין יום זיכרון לאירוע הקשה, במשך מספר שנים אחרי מלחמת השחרור.

9. עסקתי בכך במאמרי: ישראל רוזנסון, 'עלי חומותיך: הרב צבי פסח פראנק על נפילת העיר העתיקה וחורבה', 'גאון ההוראה' אחרי חמישים שנה – היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים תשע"ב, עמ' 151-167.

ותקוות לגאולה. הרס מקדשי מעט אלו – במקרים מסוימים הואשמו בכך האנגלים – יצר תחושת חורבן עמוקה שהיה בה קורטוב של הטראומה העתיקה על חורבן הבית.

ב'על חומותיך ירושלים – קובץ תפילות וקִינות' מדובר בלקט של סליחות, קִינות ותפילות, כשהבסיס הוא הנוסח האשכנזי. מבחינת התוכן, אין כאן סימנים לבחירה מיוחדת; רבות הן בלקט הסליחות העוסקות במצב העיר והמקדש ומבליטות את הכאב והשבר על החורבן בכללותו. הסליחות המשובצות ב'על חומותיך' לקוחות מסדרי סליחות שונים, ואין ניכר סדר שיטתי בהבאתן; לכאורה, זהו מקבץ הנושא אופי רגיל, הן עם ישראל למוד בפורענויות, והוא דומה למדי לקבוצות אחרות של סליחות. ובכל זאת, מה שמעניק לו לדעתי ייחודיות, הוא שיבוץ של תפילות תשעה באב במבנה שיש בו גרעין ומעטפת. בתמצית, המבנה הכולל של הסדרה הוא כדלהלן; בתוך מסגרת רגילה, הגם שמקוצרת במעט, של סליחות מופיעה קינה 'זכור ה' מה היה לנו...', שהיא הקינה הראשונה של ליל תשעה באב, ואחריה באה תפילת 'נחם', ותפילת נחמה נוספת 'תרחם ציון כאשר אמרת...', שהיא התפילה המסיימת את תפילת ערבית של תשעה באב. לשון אחר, ניתן להביע תמציתית את המבנה של סדר הסליחות ששרטט הרב פראנק בסכמה הבאה: 'סליחות רגילות, ענייני תשעה באב – קינה, נחמה, סליחות רגילות'. מבנה ספרותי זה המבנה את סמליותו ואת סמכותו של תשעה באב במסגרת הסטנדרטית של סליחות, מעניק ליום האבל של כ' בסיון מעמד של יום זיכרון שיש בו צד של אובדן המזכיר את חורבן הבית. מסקנה זו עולה ביתר שאת מהמאמר 'עלי שממות חרותיך' שליווה את הקינות בחוברת.

בחוברת 'על חומותיך' נשזר מאמרו הנ"ל של הרב המכונה 'הגות לבו של מרן'. הרב פראנק לא הרבה בכתיבת מאמרים הגותיים לשמם ומסות רעיוניות אינן התחום שאליו שלח עטו. אכן, כשנדרש ל'אקטואליה', הביע דעה נחרצת, אך באופן ברור של פסק הלכה ללא תחום ספרותי האופייני לניתוחי אגדה. ב'עלי חורבות שממותיך' מתגלה כמדומה צד שונה במעט, ומצטייר עיסוק בחוויה המופלאה של התגלות, כמו גם מבט היסטוריוסופי בעניין תפקידה ההיסטורי המצופה של בריטניה; והחוט המקשר הוא 'החורבה'. הוא פותח בציטוט מהאגדתא הראשונה בבבלי, 'סיפור רבי יוסי ואליהו'; ניתוח האגדה בהקשר של 'החורבה'; ניתוח האגדה בהקשר של התגלויות – מהותן והיקפן; ניתוח כישלונה של בריטניה במילוי תפקידה ההיסטורי בארץ-ישראל; הבעת האבל על חורבן גוש עציון.

הפתוח, למעשה, מוטו למאמר, הוא ציטוט הסיפור על תפילת רבי יוסי בחורבה בירושלים (בבלי, ברכות ג ע"א). בסיפור זה, המתפלל, שהעדיף מקום זה לתפילה, הוא זה שמסוגל לפענח בת־קול שנשמעה בו. ההנחה היא כמדומה שבת־קול אופיינית לתפילה במקומות שכאלו דווקא, ומי שהגיע למלוא עוצמת החוויה בתפילה במקום מסוג זה, לא זו בלבד שזוכה להתגלות, אלא גם מבין את עוצמת אבלות האל על החורבן. קשה לטעות ברצון להשוות את אותה חורבה אגדית

שבה זוכים לחוויה דתית עילאית עם ה'חורבה' החדשה, שגם בה נתלו אגדות לאין־ספור, והיא חרבה באופן ממשי בקרב על העיר העתיקה.

הוא ממשיך לדבר על חורבן בתי המדרשות והכנסיות בירושלים העתיקה ובתוכם הוא מבליט במיוחד את החורבה:

...ועל תל תלפיות ביהכ"נ הגדול והמפואר פאר הישוב, חורבת רבי יהודה החסיד, מרכז החיים הרוחניים בעיה"ק שמשם יצאה הוראה לעולם תקופה ארוכה כשני יובלות בשנים, וזה אשר גם בבנינה ועמדתה בכל הדרה הייתה מכונה בשם 'החורבה', יש יסוד לחשוב ולומר שהמקום גורם, והרמב"ן ז"ל ביצבו עמודי הישוב לפני שבע מאות שנים בחר בחורבה זו, אפשר מפאת היותה מיוחסת כמקום הפגישה הגדולה בחורבות ירושלים בימי קדם של התנא האלוקי רבי יוסי עם אליהו הנביא.

הרב פראנק עצמו איננו נכנס לסוג הניתוח שהוצע לעיל, כאמור, לא זו הייתה דרכו, אך בדבריו הוא מחדד נקודה חשובה שהובעה בניחותו שעניינה הזהות בין ה'חורבה' שבאגדה כמושג תיאורטי – חלק משפת הקודים של האגדה, לבין תפיסת החורבה כמקום הלכתי – המקום הפיסי־ממשי של 'החורבה'.¹⁰ 'המקום גורם!' בצורה שיש בה קורט מן הנאיביות, הרב פראנק טווה המשכיות בין הרמב"ן שבית הכנסת המיוחס לו (ואין זה מענייננו כאן לעסוק בשאלת האוטנטיות שלו), הוא נדבר חשוב בחידושה של ירושלים, ודרך חוליה זו הוא מתקשר לעבר הרחוק יותר, לחורבה של רבי יוסי. הקישור לירושלים מתחזק ממש לרמה החושית, הפיזית; כפי ש'מקום קדוש' מנקז אליו את הרעיונות והמחשבות באופן החזק ביותר, כך עשתה גם 'החורבה', היא הפקיעה את האגדה משופעת הרעיונות מהערטילאיות שלה.

לאור כל זאת, אין תמה שהרב פראנק רואה בחורבן החורבה משהו שווה ערך ולו במובן מסוים לחורבן הבית. מקום שנועד להוות בסיס לבנין הבית חרב, ה'חורבה' הפכה לחורבה. הזיקה הכליך ממשיית לתשעה באב באה לידי ביטוי בלקט הסליחות־קניות משקפת את 'הגות לבו' של רבה של ירושלים. אכן, משהו בתשעה באב מציג לא רק את החורבן על המהות הספציפית, יקרה ככל שתהיה, אלא גם שינוי במהלך ההיסטורי רבי־השנים. דומה שכך תפס זאת המקוּן בקניות איכה: "חגים ושבתות / ומופתיים ואותות בצאתי ממצרים // תענית ואבל / ורדוף ההבל בצאתי מירושלים".¹¹ כך תפס זאת כמדומה גם הרב פראנק בחוותו את חורבן החורבה.

10. ישראל רוזנסון, 'עלי חומותיי': הרב צבי פסח פראנק על נפילת העיר העתיקה וחורבנה', 'גאון ההוראה' אחרי חמישים שנה – היסטוריה, הגות, ריאליה, ירושלים תשע"ב, עמ' 151-167.

11. ד' גולדשמידט, סדר הקניות לתשעה באב, עמ' קיב-קיג.

אכן, תשעה באב נתפס כמועד שנכפלו בו הצרות. במקור זה נכתב בחז"ל, ואפשר שראוי להביא את קינתו של אדם שנזכר בשורות אלו: ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא, 'איכה ישבה בדד': "צרי, טיטוס ואספסינוס מארצי הגלוני, / אנדרינוס שחיק עצמות בביתר בתרני, /

סבבוני כלבים רעים, עדת מרעים הקיפוני (תהילים כב,ז)"¹². ומי יודע אפשר שגם רבי אפרים, מודע לפורענויות הניתכות בזו אחר זו, הבין אותן כבר אז כנכפלו הצרות. בודאי שכך הובן היום בפרעות הבאות. בהקדמה לסליחות שייסד על גזירות ת"ח"ט, כתב רבינו שבתאי הכהן, הש"ך: "ביום כ לחדש סיון שבו ניתנה תורה היקרה מפנינים. ועתה פרעוה גוים רבים המוני המונים. יען כי יום זה הוא תחילה לגזרות ומכאובות וחלאים רבים ונאמנים. וגם כי בו הוכפלו הצרות וקלקולים מקלקולים שונים. כי גם גזרת תתקל"א היתה ביום ההוא ובאותם הזמנים..."¹³. אכן, המודעות העמוקה לריכוז הצרות ביום אחד, מעין תשעה באב, פעלה בתודעתם של יוצרי התקופה. במהלך השנים קהו הדברים וניטשטשו; פעמים רבות בעטיין של צרות חדשות שהתרכזו במועדים אחרים; במקרה של העיר העתיקה לפחות, לא הצרה החדשה השכיחה את הראשונה; נהפוך הוא, העיר העתיקה חזרה להיות בחזקת ישראל, ו'החורבה' מתנוססת על תילה כבימים עברו.

12. א"מ הברמן, ספר זכירה סליחות וקינות, ירושלים 1970, עמ' 54.
13. נספח לספרו של שלמה בן וירגא, שבט יהודה הנובר תרט"ו, עמ' 139.